

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 378.37

DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2023.89.12>**С. В. Гречаник**аспірантка
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЕМОЦІЙНО-ЕТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Статтю присвячено висвітленню психологічних основ формування емоційно-етичної компетентності в молодших школярів. На основі рефлексії словникових джерел, а також наукових праць українських і зарубіжних науковців уточнено сутність понять: «емоції» (відносно короткочасні переживання, які носять чітко виражений ситуативний характер), «почуття» (стійкі переживання, у яких виражається емоційне ставлення людини до певного об'єкта (суб'єкта)), «емоційність» (інтегральна властивість особистості, що виявляється в здатності переживати емоції), «емотивність» (стійка емоційна характеристика індивіда, природа якої лежить у просторі особистості, її індивідуальних виявах), «емпатія» (якість особистості, її здатність емоційно відкликатися на переживання, почуття і психічні стани інших людей), «емоційний інтелект» (здатність, що пов'язана з розумінням і управлінням емоційними виявами особистості). Встановлено ключові відмінності в їх сутнісних характеристиках.

Розкрито психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, що впливають на процес формування емоційно-етичної компетентності у дітей цієї вікової категорії (саме цей період характеризується свідомим становленням соціальних засад усіх найважливіших видів діяльності дітей, зокрема вони емоційно сприймають навколишній світ і, водночас, відбувається інтенсивний інтелектуальний розвиток, зростає здатність до ідентифікації, контролю та рефлексії емоційних станів і вчинків, вияву емпатії, використання емоційної інформації у спілкуванні з іншими людьми, вибору способів досягнення мети, активно розвивається розуміння психічного світу іншої людини, складніших внутрішніх станів, таких як думки, переконання, уявлення та знання, що дозволяє їм робити глибші оцінки людських вчинків, у той час як розуміння емоційних станів може бути важливим провідником у розвитку складніших уявлень). З огляду на це молодший шкільний вік є оптимальним для емоційного та соціального розвитку дітей.

Закцентовано увагу на тому, що розуміння внутрішнього механізму психічного розвитку учнів молодшого шкільного віку, аспектів впливу соціальної ситуації та провідного виду діяльності сприятиме ефективній професійній діяльності вчителя початкової школи щодо формування емоційно-етичної компетентності в учнів цієї вікової категорії.

Ключові слова: емоційно-етична компетентність, молодший шкільний вік, емоції, почуття, емоційність, емотивність, емпатія, емоційний інтелект.

Постановка проблеми. Досягнення ефективності процесу формування в молодших школярів емоційно-етичної компетентності вимагає визначення його психологічних основ.

У контексті нашого дослідження важливим є встановлення сутності понять «емоції» та «почуття», «емоційність» та «емотивність», «емпатія», «емоційний інтелект» як загальних характеристик емоційної сфери дитини в усіх її індивідуальних виявах, а також з'ясування психологічних основ дітей молодшого шкільного віку, їх емоційної природи. Чітке розуміння психологічних основ дозволить ефективно побудувати експериментальну діяльність із формування емоційно-етичної компетентності в молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням емоційної сфери людини займалися багато зарубіжних (С. Рубінштейн, Л. Божович, К. Ізард, Д. Гоулдман, А. Захаров, В. Сластенін, В. Каширіна, І. Дубровіна, А. Венгер, С. Якобсон та ін.) та українських психологів і педагогів (І. Бех, Г. Костюк, Т. Кириленко, О. Лазуренко, С. Марчук, Е. Носенко, Н. Коврига та ін.). Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку розкрито в працях В. Давидова, Д. Ельконіна, Л.Андарова, А. Дусавицького, Г. Костюка, І. Підласова, А. Маркова. Соціально-педагогічні й психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку є предметом досліджень Б. Ананьева, І. Бежа, Л. Божовича, О. Запорожця, І. Кулагіної та ін. Особливості розвитку емоційної сфери

у дітей молодшого дошкільного віку досліджували Н. Гречаник, Л. Груша, С. Курносова, Ю. Савченко, Л. Стрелкова, М. Шпак, В. Юркевич та ін. Дослідженню етичної сфери учнів початкових класів присвячені праці В. Зарицької, І. Лисенкової, Л. Крюкової, О. Атемасової, Ю. Савченко та інших.

Не зважаючи на значну кількість розвідок у теоретичній та емпіричній площині щодо емоційної та етичної складової особистості, психологічні основи процесу формування у молодших школярів емоційно-етичної компетентності не знайшли системного висвітлення в сучасному науковому дискурсі.

Мета статті. Теоретичне обґрунтування психологічних основ формування в молодших школярів емоційно-етичної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи специфіку сутнісної характеристики емоційності молодших школярів, ми здійснили теоретичний аналіз наукової літератури. Зазначаємо, що нині ця проблема є актуальною, оскільки емоції впливають на процеси пізнання, поведінку та мотивацію людини і більшою мірою визначають ступінь мисленнєвої та рухової активності. Загалом, емоції складають основу всіх напрямів діяльності індивіда, що зумовлює підвищений інтерес дослідників.

У психологічній науці єдиного тлумачення поняття «емоції» немає. Суперечність підходів до його визначення зумовлена різними аспектами дослідження. У психології поняття «емоції» (від лат. *emovere* – *збуджувати, хвилювати*) трактують у вузькому значенні як «загальну активну форму переживання організмом своєї життєдіяльності» [3, с. 82]. Деякі психологи розуміють це поняття більш широко, «коли мається на увазі цілісна емоційна реакція особистості, що включає не тільки психічний компонент – переживання, але і специфічні фізіологічні зміни в організмі, супутні цьому переживанню. Емоції є і в тварин, але в людини вони набувають особливу глибину, мають безліч відтінків і поєднань» [12].

Слід зазначити, що в психології загальноприйнятим є таке визначення *емоцій* – це відносно короткочасні переживання, які носять чітко виражений ситуативний характер, тобто зв'язані зі ставленням людини до ситуацій, що виникають, або можливих ситуацій, до своєї діяльності, до конкретних вчинків. Емоції – конкретна форма переживання почуттів [13, с. 331].

На відміну від емоцій, *почуття* є стійкими переживаннями, «у яких виражається емоційне ставлення людини до певного об'єкта (суб'єкта): людини, сім'ї, класу, школи, художнього твору, мистецтва, Батьківщини» [13, с. 331].

В цілому, емоції та почуття є відмінною особливістю людини загалом як біологічної істоти, так і кожної конкретної людини щодо суспільства.

Специфіка емоцій виявляється у змісті відображення, його формі, характері, особливостях структури та форми існування емоцій.

З метою усвідомленого процесу формування емоційно-етичної компетентності необхідно розмежувати поняття «емоції» і «почуття». Як наголошує більшість сучасних психологів, емоції і почуття мають конкретні відмінності, хоча й належать до одного структурного компонента особистості. По-перше, емоції спрямовані, насамперед, на задоволення природних потреб. Почуття ж виникають під час задоволення як соціальних, так і духовних потреб людини. По-друге, емоції є завжди безпосереднім переживанням особистості. Почуття ж пов'язані зі знаннями, розумінням об'єктів, пам'яттю, мисленнєвими і вольовими процесами, а тому завжди оперують до свідомості. По-третє, емоції – це неусвідомлені прояви особистості, а тому їх не можна співвіднести з визначеним об'єктом, так як одна емоція може бути пов'язана з різними об'єктами. Почуття, на відміну від емоцій, завжди предметні, вони виражають стійкі зв'язки між реальними чи уявними об'єктами. Останні не можуть виникнути спонтанно, їх викликають конкретні факти, події, люди й обставини, щодо яких індивід є позитивно чи негативно мотивованою [2].

З поняттям «емоції» тісно й безпосередньо пов'язана *емоційність* як інтегральна властивість особистості, що виявляється в «здатності людини переживати емоції» [13, с. 333].

Більшість психологів (М. Варій, А. Ольшаннікова, В. Небиліцин та ін.) емоційність визначають як один із основних складників темпераменту людини. Дослідниця О. Лазуренко трактує це поняття як «стійку властивість людини, що характеризується цілою низкою ознак і властивостей на різних рівнях психічної ієрархії. Такий підхід дозволяє виділяти її змістовний та особистісний рівні» [10, с. 237].

Науковці основними характеристиками емоційності вирізняють *вразливість, імпульсивність, емоційну лабільність*. Своєю чергою, *вразливість* виявляється в афективній сприйнятливості людини, її чутливості до емоціогенних впливів, здатності віднайти ґрунт для емоційних реакцій. *Імпульсивність* – це швидкість, з якою емоція є спонукальною силою дій та вчинків без їхнього попереднього обміркування та свідомого рішення людини виконати їх. *Емоційна лабільність* характеризується швидкістю, із якою припиняється емоційний стан людини та відбувається зміна одних переживань на інші [3, с. 520; 10, с. 237–238].

У контексті досліджуваної проблеми вважаємо, що з метою ефективної психічної регуляції діяльності дитини вчителів необхідно бути обізнаним у *структурі емоційності* особистості й орієнтуватися щодо компетентного застосування цих знань

у практиці. У конструкті цього психологічного явища особистості виокремлюється низка властивостей, які визначають її формально-динамічні параметри (інтенсивність, силу, тривалість, швидкість протікання, зміни емоційних переживань) та вияв емоцій, а також ті якісні характеристики, що несуть інформацію про модальність емоційного переживання й змістовні ознаки емоційності, які виявляються в об'єкті переживань.

Отже, емоційність як узагальнену характеристику психіки дитини необхідно співвідносити з властивостями темпераменту, емоційним стилем, а також безпосереднім досвідом, фіксованим у почуттях.

У сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях *емотивність* трактується як найбільш незалежна та об'єктивна характеристика психіки. Цей термін увів Р. Кеттелл, описуючи дві форми феномена емоцій (стан та риси), розрізняючи їх за тривалістю та інтенсивністю переживання. На його думку, емотивність – це стійка емоційна характеристика індивіда, природа якої лежить у просторі особистості, її індивідуальних виявах. Структуру емотивності визначають поріг емоційних реакцій (емоційна збудливість) та його форма висловлювання (експресивність).

І. Лелет слушно зауважує, що відмінність досліджуваних понять полягає в тому, що «емоційність передбачає неконтрольований вияв емоцій, тоді як емотивність – навмисний, тому становить певну стратегію комунікативної поведінки, адже вживається з метою прогнозування ситуації й впливу на поведінку іншого комуніканта» [11, с. 106].

Вважаємо, що одним із складників емоційно-етичної компетентності є *емпатія*. У вітчизняній психології неоднозначно трактується зміст цього поняття. У психологічному словнику запропоновано таке визначення: емпатія – це «якість особистості, її здатність емоційно відкликатися на переживання, почуття і психічні стани інших людей» [15, с. 100]. Відтак, традиційно цей феномен розуміють як досягнення емоційного стану, співпереживання, відчуття емоційного життя іншої людини; це емоційний відгук людини на переживання інших, що виявляється як у співпереживанні, так і в співчутті.

На нашу думку, більш системне й ґрунтовне розуміння поняття «*емпатія*» представлено в науковій розвідці Л. Журавльової, М. Шпак, які вважають його інтегральним особистісним утворенням, яке є «особливою здатністю суб'єкта до відображення внутрішнього світу іншої людини, що дозволяє партнерам досягти взаємоузгоджених позицій у процесі спілкування і реалізувати суб'єкт-суб'єктну міжособистісну взаємодію» [8, с. 86].

І. Коган, дослідивши особливості розвитку емпатії в дітей молодшого шкільного віку, з'ясувала, що учні цього вікового періоду здатні до

безпосереднього емоційного співпереживання та чуттєво образного співчуття, що виявляється у формах емоційної ідентифікації та усвідомленні різних моральних колізій. Труднощі рефлексивно-особистісного взаєморозуміння зумовлені недостатнім рівнем сформованості в молодших школярів здатності до особистісної рефлексії, а також загальним низьким рівнем спрямованості на інших людей [9].

У монографії «Психологія емпатії» Л. Журавльова зосереджується на важливості формування в дитини емпатії як інтегративної якості особистості, оскільки вона є засобом адаптації та соціалізації людини до навколишнього середовища, а також важливою умовою гармонійного розвитку дитини [7].

Ураховуючи те, що молодший шкільний вік є найбільш сенситивним періодом для формування емоційного інтелекту особистості, а емпатія як психологічний механізм міжособистісного емоційного інтелекту забезпечує успішність комунікування й соціальної взаємодії дитини, обґрунтуємо сутність поняття «*емоційний інтелект*».

Вперше цей термін був уведений у науковий обіг у 1990 році американськими психологами П. Селовеєм та Д. Мейєром. Це поняття вчені трактували як сукупність інтелектуальних здібностей людини, які сприяють усвідомленню та розумінню власних емоцій та емоцій інших людей. Емоційний інтелект трактується як конструкт, що складається з трьох типів здібностей: 1) ідентифікація та вираження емоцій; 2) організація й регуляція емоцій; 3) використання емоційної інформації в мисленні й діяльності [5, с. 80].

Кожен тип здібностей, у свою чергу, складається з компонентів, що є здатностями ідентифікувати та виражати емоції і поділяються на два складники, один із яких спрямований на свої, а інший – на чужі емоції. У цьому зв'язку, перший компонент охоплює вербальні та невербальні підкомпоненти, а другий – невербальне сприйняття та емпатію. Так як регуляція емоцій складається з двох компонентів: регуляція власних та координування чужих емоцій, то третій вид здібностей стосується використання емоцій у діяльності та складається з гнучкого планування, творчого мислення, цілеспрямованої уваги та мотивації.

Молодший шкільний вік є сприятливим періодом розвитку емоційного інтелекту особистості: діти емоційно сприймають навколишній світ і, водночас, відбувається активний інтелектуальний розвиток. Також інтенсивно зростає здатність до ідентифікації, контролю та рефлексії емоційних станів і вчинків, вияву емпатії, використання емоційної інформації у спілкуванні з іншими людьми, вибору способів досягнення мети. У цей час у дітей активно розвивається розуміння психічного світу іншої людини, складніших внутрішніх станів (таких

як думки, переконання, уявлення та знання), що дозволяє їм робити глибші оцінки людських вчинків. Розуміння емоційних станів може бути важливим провідником у розвитку складніших уявлень. З огляду на це молодший шкільний вік є оптимальним для емоційного та соціального розвитку дітей.

Опрацювавши низку джерел з вікової і педагогічної психології [2; 3; 12–14], дамо узагальнену характеристику вікових особливостей розвитку дітей молодшого шкільного віку в площині досліджуваної проблеми.

На межі дошкільного та молодшого шкільного віку дитина переживає кризу, яка характеризує новий етап розвитку особистості. Головним фактором, що визначає розвиток дітей 6-10 років, є перехід на новий рівень психічного розвитку в умовах нової та значущої навчальної діяльності. І. Бех слушно зауважує, що «молодший шкільний вік – відповідна стадія психічного розвитку суб'єкта – набуває нині чітко окресленої виразності як щодо попереднього вікового етапу (дошкільне дитинство), так і наступного підліткового етапу» [1, с. 671].

Вирізнимо, що в молодшому шкільному віці простежується інтенсивний розвиток та якісне перетворення пізнавальних процесів, зокрема вони набувають опосередкованих рис і стають більш усвідомленими й довільними. Діти поступово опановують власні психічні процеси, вчать регулювати сприймання, увагу, пам'ять.

Зокрема, в дитини інтенсивно розвиваються уявлення про себе та свої можливості в різних видах діяльності. У цьому віці відбувається розширення сфери соціальних контактів, що впливає на зміцнення Я-концепції дитини [14, с. 98]. Важливим складником Я-концепції є, по-перше, розвиток самооцінки щодо здібностей, що виявляються дитиною у різних сферах. Важливо відзначити, що і ступінь сформованості Я-концепції, і розвиток самооцінки впливають на рівень розвитку самосвідомості особистості дитини, на її впевненість чи невпевненість. По-друге, необхідність вироблення власної позиції під час виконання дитиною різних ролей, і насамперед ролі учня.

Молодші школярі не завжди точно усвідомлюють власні емоційні стани, не зовсім правильно сприймають і розуміють чужі переживання. Неправильна інтерпретація міміки чи інших засобів вираження емоційних станів можуть викликати несподівані реакції у відповідь з боку однолітків.

Виникнення емоції пов'язане безпосередньо з конкретним подразником, яким може бути ситуація, об'єкт, людина тощо. Безпосереднє спостереження, переживання, яскраві уявлення викликають у дитини емоційну реакцію, водночас абстрактні образи не викликають такого роду переживань. Саме тому мораль, правила і закони

поведінки, що не ґрунтуються на предметній діяльності дитини, не викликають у неї емоційний відгук і відповідну поведінку, тому що дитина не відчуває емоційного зв'язку з описаною подією.

З огляду на вищезазначене вчителю треба враховувати, що діти цього віку набагато легше розуміють і усвідомлюють емоції, що виникають у знайомих життєвих ситуаціях, але часто важко їм висловити емоційні переживання словами, хоча словник емоцій значно розширюється. Позитивні емоції легше розпізнаються, ніж негативні; простежуються труднощі в ідентифікації деяких видів емоцій (здивування, вина, огида та ін.). На відміну від дошкільнят, які вважають за краще сприймати веселі та радісні картини, молодші школярі більше здатні до емпатії, емоційного співпереживання під час сприйняття негативних ситуацій і конфліктів.

Таким чином, можна зробити висновок, що в молодшому шкільному віці емоційна сфера психіки продовжує активно розвиватися, зазнаючи істотних змін. Відбувається поступове підпорядкування емоційної реакції волі, що дозволяє дитині як відстежувати емоцію безпосередньо, так і контролювати фізичну реакцію на неї. Однак молодші школярі часто не мають достатньо знань про свої емоції, що б дозволило їм самостійно їх розпізнати. З огляду на це зберігається необхідність цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту в площині загальної емоційної сфери особистості молодших школярів у початковій школі.

Проте мінливість сучасної соціальної ситуації спричиняє динамічні перетворення у всіх сферах психічного розвитку дітей. Важливо розуміти їх причини і те, як психологічні основи розвитку сучасних дітей мають враховуватися в роботі вчителя початкової школи.

Висновки і пропозиції.

Отже, розуміння емоції як цілісної емоційної реакції особистості, що як психічний компонент охоплює: переживання і специфічні фізіологічні зміни; усвідомлення ролі емоцій у пізнавальних процесах людини та всіх напрямках її діяльності; чітке розрізнення понять «емоції» та «почуття», «емоційність» та емотивність»; урахування особливостей розвитку емпатії в дітей молодшого шкільного віку як інтегрального особистісного утворення, що є здатністю суб'єкта до відображення внутрішнього світу іншої людини; формування в дітей емоційного інтелекту як інтелектуальної здатності, що пов'язана з розумінням і управлінням емоційними виявами особистості.

Саме тому, усвідомлення ролі емоційної чуйності, а також урахування вікових та індивідуальних особливостей розвитку молодших школярів, специфіки їх емоційної сфери є основними засадами формування емоційно-етичної компетентності у молодших школярів.

Список використаної літератури:

1. Бех І. Д. Виховання особистості. Київ: Либідь, 2008. 838 с.
2. Варій М. Й. Загальна психологія: підр. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
3. Васянович Г. П. Основи психології: навчальний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2012. 114 с.
4. Гречаник С., Гречаник Н. Емоційно-етична компетентність особистості як психолого-педагогічна проблема. *Acta paedagogica volynienses*, 2022. Вип. 2 (1). С. 44–49.
5. Гречаник Н., Гречаник С. До питання про формування емоційно-етичної компетентності особистості: зарубіжний досвід. *Наука і техніка сьогодні. Серія «Педагогіка»*, 2022. № 6 (6), С. 77–83.
6. Гречаник Н.І., Гречаник С.В. Особистісна характеристика емоційно-етичної компетентності молодших школярів: теоретичний аспект. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Педагогіка»*. 2022. № 9(11). С. 42–52.
7. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2007. 327с.
8. Журавльова Л.П., Шпак М.М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. № 3 (25). С. 85–88.
9. Коган І.М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ: Ін-т психології імені Г.С. Костюка АПН України, 2005. 20 с.
10. Лазуренко О.О. Емоційність як особливий психологічний феномен і предмет сучасних досліджень. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/25.pdf> (дата звернення 03.06.2023).
11. Лелет І. О. Емоційність vs емотивність: взаємозв'язок та розмежування понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2021. № 49. Том 1. С. 106–110.
12. М'ясоїд П. Загальна психологія : підручник. Київ : Вид-во «Вища школа» 2004. 490 с.
13. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник. Київ: Кондор, 2009. 576 с
14. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навчальний посібник. Дрогобич: Видавн. фірма «Відродження», 2001. 287 с. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/890/Savchin.pdf (дата звернення: 07.06.2023).
15. Синявський В., Сергеєнкова О. Психологічний словник. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf (дата звернення 03.06.2023).
16. Mayer J.D., Salovey P. The Intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. 2000. V. 12. № 4. P. 433–442.

Hrechanyk S. Psychological Bases of Formation of Emotional and Ethical Competence in Junior Schoolchildren

The article is devoted to highlighting the psychological foundations of the formation of emotional and ethical competence in junior schoolchildren. Based on the reflection of dictionary sources, as well as scientific works of Ukrainian and foreign scholars, the essence of the concepts is clarified: "emotions" (relatively short-term experiences that are clearly situational in nature), "feelings" (persistent experiences that transmit a person's emotional attitude to a certain object (subject)), "emotionality" (an integral property of a personality that manifests itself in the ability to experience emotions), "emotional stability" (a stable emotional characteristic of an individual, the nature of which lies in the space of the personality, its individual manifestations), "empathy" (the quality of the personality, its ability to respond emotionally to the experiences, feelings and mental states of other people), "emotional intelligence" (the ability to understand and manage the emotional manifestations of the personality). The key differences in their essential characteristics have been identified.

The psychological characteristics of primary school children that influence the process of forming emotional and ethical competence in children of this age category are revealed (this period is characterized by the conscious formation of the social foundations of all the most important activities of children, in particular, they emotionally perceive the world around them and, at the same time, there is an intensive intellectual development, the ability to identify, control and reflect on emotional states and actions, to show empathy, to use emotional information in communication with others increases). In this regard, primary school age is optimal for the emotional and social development of children.

The attention is focused on the fact that understanding the internal mechanism of mental development of primary school students, aspects of the influence of the social situation and the leading activity will contribute to the effective professional activity of primary school teachers in the formation of emotional and ethical competence in students of this age category.

Key words: emotional and ethical competence, primary school age, emotions, feelings, emotionality, emotionality, empathy, emotional intelligence.